

Ədəbiyyatsünaslıq
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi

Nağı Şeyxzamanlı irsində “qaçaqlar” mövzusu

Abid Tahirli

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: abid_tahirli@mail.ru

Annötasiya. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (Nağı Keykurun – 1883, Gəncə – 1967, İstanbul) mühacirətdə ölkəmizin istiqlalı uğrunda qələmi ilə də mücadilə aparan tanınmış publisistlərdəndir. Onun xatirələri ilə yanaşı, Azərbaycanda qaçaq hərəkatına, onun məqsədinə, liderlərinin həyatına, baxışlarına həsr olunmuş silsilə məqalələri ideya, məzmun baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, mühacirət irsinin dəyərli nümunələrinəndir.

Məqalədə müəllifin – “Qaçaqqlar”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Dəli Alı” məqalələri müasir tələblər baxımından təhlil olunur, aktualığı əsaslandırılır, müxtəlif aspektlərdə – ideya, sənətkarlıq nöqtəyindən nəzərdən dəyərləndirilir, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil olunur.

Açar sözlər: Mühacirət publisistikası, istiqlal mücadiləsi, Nağı Şeyxzamanlı, “Qaçaqqlar”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Dəli Alı”

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.04.2024; qəbul edilib – 23.04.2024

The theme of “fugitives” in Naghi Sheykhzamanli’s heritage

Abid Tahirli

Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: abid_tahirli@mail.ru

Abstract. Naghi Saleh oğlu Sheykhzamanli (Naghi Keykurun – 1883, Ganja – 1967, Istanbul) one of the founders of the Azerbaijan People's Republic, the predecessor of the current State Security Service, the head of the Organization to Fight against Counter-Revolution is one of the well-known publicists who fought with his pen for the independence of our country during deportation. In addition to his memories, the series of his articles dedicated to fugitive movement, its purpose, the lives and views of their leaders are important in terms of idea, content and is one of the valuable samples of the emigration heritage.

In the article is analyzed author’s articles – “Fugitives”, “Gachag Nabi”, “Gachag Deli Ali” in terms of modern requirements, its relevance is justified, it is valued in different aspects – from the point of view of idea, skill; and relevant scientific and theoretical conclusions is produced.

Keywords: emigration publicism, independence struggle, Naghi Sheykhzamanli, “Fugitives”, “Gachag Nabi”, “Gachag Deli Ali”

Article history: received – 08.04.2024; accepted – 23.04.2024

Giriş / Introduction

Sarsılmaz əqidəyə, möhkəm iradəyə sahib istiqlal mücahidi Nağı Şeyxzamanlının (1883, Yelizavetpol, Gəncə – 1967, İstanbul) yaradıcılıq diapozonu geniş, çoxşaxəli, janr seçimi rəngarəng olmasa da, ideya cəhətdən aktual, mövzu baxımından maraqlı və diqqətəlayiqdir. Müəllifin “Azərbaycan” (Ankara) dərgisində Qaçaq hərəkatına, qaçaqların həyatına, fəaliyyətinə həsr etdiyi silsilə yazıları – “Qaçaqqlar” [1], “Qaçaq Nəbi” [2], “Qaçaq Dəli Ali” [3] adlı publisistik nümunələri xalqımızın həyat və düşüncə tərzində azadlıq duyğusunun nə qədər dərin, müqəddəs, hürriyyətinin necə əziz, işğala, əsarətə, köləliyə qarşı mübarizə əzminin, ruhunun tükənməz olduğunu göstərmək, eyni zamanda tariximizin az öyrənilmiş səhifələri ilə tanış olmaq baxımından böyük maraq doğurur.

Bu silsilədən olan yazıların təhlilinə keçməzdən öncə bildirməyi vacib hesab edirik ki, “qaçaqlar” mövzusu mühacirətin bədii, publisistik mirasında mühüm yer tutur. Mühacirət irsində “qaçaqlar” probleminə həsr olunmuş xeyli sayda tədqiqat əsərlərinə, mühacirət mətbuatında bu səpkidə şifahi ədəbi nümunələrə təsadüf edilir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Səlim Rəfiq, Hüseyn Baykara və başqa qələm sahibləri qaçaqlarla bağlı müxtəlif janrlardakı bədii nümunələri tədqiqata cəlb etmiş, xalq qəhrəmanlarının milli-azadlıq hərəkatındakı yeri, rolu haqqında, qaçaqların işğalçılara, onların yerlərdəki nöqərlərinə qarşı mübarizəsi barədə dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər.

Əsas hissə / Main Part

“Qaçaqqlar” mövzusu mühacirət irsində. Böyük publisist Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Milli Azərbaycan fikriyyatını tərviç edən aylıq məcmuə”də – “Odlu yurd” dərgisində (1930, №2 (14) dərc etdirdiyi “Xalqın müsəlləh müqaviməti nəyi ifadə edir” adlı məqaləsində yazırdı: “Millətimizin bəşəri təkamülün hansı bir mərhələsində bulunduğunu bilmək istəyənlər bu dərin və qüvvətli xalq hərəkatından çox qiymətli və müsbət mənalar çıxara biləcəklər. Xalqımız Şimaldan gələn irtica ilə bir əsr var ki, mücadilə edir. On doqquzuncu əsrin ortasında Rusiya kəndisinə nisbətən daha hürriyyə və sərbəst olan Azərbaycan köylərində rus “Krepastnoy” (təhkimçilik – A.T.) sistemini tətbiqə, Azərbaycanda velikoros üsulunda insanların canına da, malına da hakim bir feodalizm və dərəbəylik təsis eləməyə başlarkən Azəri xalqı nasıl qiyam edərək dağlara çəkilməmiş, “Nəbi” kimi nasıl ənənəvi xalq qəhrəmanları çıxararaq müsəlləh müqavimətə başlamışdysa, şimdiki də Azəri köylüsünü hər bir insani haqlardan məhrum edən, onu

bir makinə, bir kölə kimi qullanmaq istəyən qızıl “pomeşçiklərə” (torpaq ağası – A.T.) qarşı əlində silah olaraq dağlara və ormanlara çəkilib, müqavimət göstərirlər” [14, s.652].

İstiqlal mücahidi, şöhrətli türkoloq prof.dr. Əhməd Cəfəroğlunun araşdırmalarında qaçaq hərəkatı özünəməxsus yer tutur. O, “Azəri Türk” məcmuəsində “Qaçaq Nəbi” dastanını milli ədəbiyyatşünaslıq tələbləri baxımından dərinləndirən və hərtərəfli təhlil etmişdir [5]. “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsindəki “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri” [6] adlı dörd hissədən ibarət əsərinin böyük bir qismini bu mövzuya həsr edən türkoloq göstərir ki, xalq ədəbiyyatında ruslara qarşı yürüdülmən istiqlal mücadiləsi bilhassa “qaçaqlar” haqqında dastan və şeirlərlə “Aşıq ədəbiyyatında” kəndisinə inikas bulmuşdur. Görkəmli alim daha sonra qaçaqlara, xüsusilə Qaçaq Nəbiyə xalq məhəbbətini ifadə edən nümunələrə diqqəti çəkir, yazır ki, həmin əsərlərin başlıca mənası, ideyası, də-

yəri “xalqın ruslara qarşı yürütdüyü hüriyyət davasını təmsil etməsidir”.

“Qaçaqqlar” əsərinin məzmunu, ideya istiqaməti. N.Şeyxzamanlının “Qaçaqqlar” əsəri [1] publisistin bu silsilədən ilk yazısıdır. N.Şeyxzamanlı XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın böyük itkilər hesabına da olsa, əvvəlcə Şimali Qafqazı, sonra Cənubi Qafqazı işğal etdiyini, xanlıqların qəsbkarlara ciddi müqavimət göstərdiyini, “hərb və ya anlaşma yolu ilə” Azərbaycanı əsarət altına aldığı yazır. Bu qələbə ruslara baha başa gəlmişdi: “Rus idarəsini, sadəcə, Qafqaz qövmlərinin qəhrəmanlıqları deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının hürr yaşayış tərzini də sarsıtmışdı. Belə ki, Azərbaycan xalqı fərdi hüriyyət içərisində yaşarkən Rus idarəsinə ancaq əsgəri güc zoru ilə əsir olurdu. Halbuki o tarixlərdə Rusiyada hökm sürən idarə tərzini sərfük (təhkimçilik – A.T.) sisteminə dayanmaqda idi” [1, s.17]. Müəllif qaçaq hərəkatının, qaçaq dəstələrinin meydana gəlməsi, qaçaqların məqsədi, mübarizə üsulları, yaşayış tərzini, kəndlilərlə münasibəti haqqında ətraflı söz açır. İşğaldan sonra ruslar kəndlilərlə kölə kimi davranmağa başlayanda onların bir qisminin hürr qalmaq istədiyini, buna görə də dağlara çəkildiklərini göstərən N.Şeyxzamanlı davam edir: “Hürr yaşama tərzinə bağlı qalmaq istəyən bu kəndlilər “qaçaq” ünvanını aldılar. Bundan sonra artıq “qaçaqların” Rus idarəsinə qarşı sistemli mücadiləsi başlayır. Hər “qaçağın” ilk işi, nə olursa olsun, bir Rus əsgərini öldürmək və onun tufəngini almaqdır” [1, s.18]. Qaçaqqlar işğalın ilk dövrlərində “sıxıntısız bir həyat sürsələr” də, Rus idarəsi ölkənin ən ucqar ərazilərini bürüdükcə onlar daha çox təqibə məruz qalırdı. Bununla belə, qaçaqlar mücadiləyə fasilə vermir, xalq arasında getdikcə daha çox rəğbət qazanır, qəhrəman kimi ad-san çıxarırdılar.

Publisist ayrı-ayrı qaçaqlar haqqında söz açmazdan öncə “qaçaqların ümumi həyatını qıscaca anlatmaq” istədiyini bildirir. O yazır: “Qaçaqqların birləşməsinə “qaçaq dəstəsi” deyirlər. Hər qaçaq dəstəsinin bir başı olur və dəstə onun ismi ilə anılır. Məsələn, Qaçaq Nəbinin dəstəsi, Qaçaq Hüseyinin dəstəsi. Dörd ay qış mövsümü qaçaqların ölüm ayıdır. Öz aralarında belə deyirlər: Qışı atlada bilən qaçaq həm taleli, həm də qəhrəmandır” [1, s.18]. N.Şeyxzamanlı qışda qaçaqların hansı çətinliklərlə üzləşdiyini, sağ

qalmaq uğrunda necə mücadilə etdiklərini, hətta Türkiyəyə, İrana keçdiklərini, “ömlərinin məsud çağını” başlayanda, ağaclar yaşıllaşanda” isə “dəstəəfradı (fərdlər – A.T.) bir-birilərini axtardıqlarını və yenə birlikdə mücadilələrini davam etdirdiklərini” yazır.

“Qaçaq Nəbi”də işğalın ifşası. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, N.Şeyxzamanlıya qədər və ondan sonra da qaçaqların, o cümlədən Qaçaq Nəbinin rus əsarətinə qarşı mübarizəsi barədə xeyli yazı qələmə alınmışdır. “Qaçaq Nəbi” [2] oçerki N.Şeyxzamanlının irsinin də diqqətçəkən nümunələrindəndir. Qaçaq Nəbinin tərcümeyi-halına qıscaca nəzər salan müəllif qeyd edir ki, o, təkcə doğulub boya-başa çatdığı Qarabağda yox, ətraf bölgələrdə də ruslara qarşı amansız mübarizə aparmışdır: “...Gəncə vilayətinin yeddi qəzasında at oynatmışdır. Bununla da qalmamış, İrəvan və Zaqatala vilayətlərində də dolaşmışdır. Bütün Azərbaycan xalq şairləri bir-birilə yarışarcasına Nəbiyə qoşmalar söyləmişlər və xalqa əzbərləmişlərdir” [2, s.24]. N.Şeyxzamanlı əsərində Qaçaq Nəbinin xalq qəhrəmanı, sədaqətli həyat yoldaşı, vəfalı dost, ədalətli, xeyirxah insan olduğunu məhəbbətlə qələmə alır. O, məşhur qaçaqlar arasında yalnız Qaçaq Nəbinin xanımı Həcərin də onunla çiyin-çiyinə savaştığını, bununla da qəhrəman xanımın rus idarəçilərini heyrətə saldığını vurğulayır. Müəllif Həcər xanımın şücaətini, mərdliyini, övlad sevgisini göstərən ibrətəməz hadisəni ustalıqla təsvir edir: Həcər 6 yaşındakı qızı ilə birlikdə qonşu kənddəki toya getmək üçün kişi paltarını geyir, tufəngi çiyinə keçirir, Boz atın təkini minir. Həcər xanımın izinə düşən rus əsgərləri toya gəlir, bunu duyan Həcər xanım özünü itirmir, soyuqqanlı hərəkat edir, qızı ilə məclisdən çıxır, kənddən uzaqlaşır. Əsgərlərin onları təqib etdiyini görəndə Həcər xanım atı Kürə salır. Bu zaman qız sulara qərql olur. Həcər xanım bayılır, əsgərlər fürsəti fəvtə vermir, onu tutur, Gəncəyə gətirib həbsxanaya salırlar. Gəncə xalqı – kişili, qadınli hər kəs bundan qəzəblənir və valiyə etirazlarını bildirir, Həcər xanımın dərhal azad olunmasını tələb edirlər: “Açın, həbsxana qapısını, içəri girəlim, biricik qızını nehir sularında qeyb etmiş anaya başsağlığı verəlim, dərđini paylaşalım. Sizin bu apardıqlarınız taməmən vəhşilikdir, bu hal heç bir millətə, heç bir dövlətə yaraşmaz” [2, s.25].

Publisist bu cümlələrlə xalqın qaçaqlara məhəbbətini, eyni zamanda çar hökumətinə nifrətini nümayiş etdirir.

Əsərdə erməni xislətinə xas xəyanət, satqınlıq, qorxaqlıq, yaltaqlıq kimi sifətlər inandırıcı dəlillərlə əks etdirilir və mənfur qonşuların iç üzü məharətlə ifşa olunur. Qarabağ erməniləri Qaçaq Nəbinin aradan götürülməsi üçün valiyə, məmurlara dəfələrlə müraciət etmişlər.

N.Şeyxzamanlı bu əsərini daha çox 20-30-cu illər publisistikasına xas tərzdə – sovet rejimi və kommunist ideologiyasını da kəskin tənqid etmək üslubunda qələmə almışdır. O, ara-sıra Bakı radiosunun musiqi proqramlarını, tez-tez səsləndirilən Qaçaq Nəbi dastanlarından parçaları dinləməyi xoşladığını gizlətmir, onlardan əzbərlədiyi nümunələri oxucularla da bölüşür: Sonra yazır: “Ancaq nəzər-diqqətimi çəkən nöqtə budur: Nəbi dastanlarında Ruslar ilə mücadilədən bəhs edilmir” [2, s.26]. Publisisti daha çox qəzəbləndirən isə “Azərbaycan Kommunist yazarlardan” birinin Qaçaq Nəbiyə həsr etdiyi bir pyesdir. Dramaturq Qaçaq Nəbinin igidliyindən söz açır, onu göylərə qaldırır, xalq qəhrəmanını elə təqdim edir ki, “məgərsə, Nəbi Lenini kölgədə qoymuş “proletar mücahidi” bir kommunist imiş. Belə ki, Qaçaq Nəbi yol kəsir, soyğunçuluq edir, göbəklərini şişirtmiş mollaların ticarət malı yüklü karvanlarını durdurur, malları alır, sonra da soyğun yerlərinə yaxın kəndlərə xəbər göndərir. Nəbinin arşını olmadığından kəndlilər gəlincəyə qədər tufənginin boyu ilə qumaşları ölçüb kəndlilərə paylayır. Nəbinin bütün qaçaqçılıq həyatı bəylər ilə savaşa keçir” [2, s.26]. N.Şeyxzamanlı bu tənqidlə də kifayətlənmir, pyes müəllifini daha sərt ifadələrlə ittiham edir.

“Qaçaq Dəli Alı” – xalq qəhrəmanına məhəbbətin ifadəsi.

N.Şeyxzamanlının “qaçaqlar” silsiləsindən növbəti, III yazısı “Qaçaq Dəli Alı”dır [3]. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqatçılarından Səlim Rəfiq “Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı” dastanı” əsərində [7] Qaçaq Alı haqqında “Nağı Keykurun ağızından təsbit etdiyi rəvayətə” istinad edərək, əvvəlcə, xalq qəhrəmanının tərcümeyi-halına nəzər salır, sonra Qaçaq Alının rus işğalçılarına qarşı mübarizəsindən bəhs edir və özünü düşündürən suallarla oxucunu tanış edir: “Əcaba, xalqın dimağında

qüvvətli bir iz buraxan Alının xalq ədəbiyyatında bir mövqeyi (yeri) varmı? Yəni xalqın həyat və həyəcanı ilə yaxından əlaqədar olan saz şairləri onun haqqında dastanlar yazmışlarmı?” Tənqidçi bu sualların cavabını tanınmış folklorşünas Hümmət Əlizadənin “Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət”in 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdiyi “Nağıllar”, yəni xalq hekayələri adlı kitabının ikinci cildindən” tapdığını yazır. Səlim Rəfiq dastanın məziyyətlərini təhlil edir, dəyərləndirir. Görkəmli publisist Mirzə Bala Məhəmmədzadə “Gəncənin 150-ci süqutu ildönümü” adlı məqaləsində [8] XIX əsrin əvvəllərindən başlanan rus işğalına qarşı güclənən müqavimət hərəkatından, Gəncə xanı Cavad xanın tarixi şücaətindən, şəhadətindən söz açır, xalqın əsərə təvəlinə yönəlmiş şifahi ədəbi nümunələrində geniş əks-səda doğurduğunu vurğulayır və yazır: “Süqutu və fəlakəti bütün Azərbaycanda dərin səda oyadan Gəncənin bundan 150 il öncə məruz qaldığı fəlakət o dövrün şairləri tərəfindən dastanlaşdırılması surətilə unudulmaz bir acı halinə gətirilmişdir” [8, s.15]. Beləliklə, Rus imperiyasına qarşı alovlanan xalq hərəkatının, o cümlədən qaçaqçılığın izlərinin ədəbi nümunələrdə əks etdirildiyinin şahidi oluruq. Lakin Nağı Şeyxzamanlı öz qəhrəmanını şifahi mənbələrə əsasən tanıtmır, o, Qaçaq Alını şəxsən tanıyır, ona böyük hörmət bəsləyir. Müəllif Dəli Alı ilə növbəti görüşlərinin birindən – kənddəki toy məclisindən sonra yerli sakinlərlə görüşməyi qərara alır. Ən yaşlı bir qocadan xatırladıqlarını soruşur. İxtiyar N.Şeyxzamanlının şəcərəsindən olan Şeyx Əhmədi tanıdığını, Cavad xan barədə eşitdiklərini nəql edir. Sonra ixtiyardan 1804-cü ildə ruslar bura gəldiyində neçə yaşlı olduğunu, ruslar barədə bildiklərini soruşur. Yaşlı adam deyir: “Yaşımı bilmirəm, o vaxtı çoban idim, qoyun otarıdım... Ruslar Gəncəni işğal etdikdə Gəncə əhalisindən bir çox adamlar dağlara sığındı, bir neçəsi də bizim kəndə gəldi”. İxtiyar şahidlərin də rusların törətdiyi amansız qətləmləri, vəhşəti anlatmaqda çətinlik şəkdiklərini, kəlmələri bitirə bilmədiklərini, anladığıca ağladıqlarını, bizi də ağlatdıqlarını danışdı, sonra əlavə etdi: “Ruslar şəhərdəki kişiləri, qadınları, qızları qırmışlar. Böyük Şah Abbas məscidində əlsiz, ayaqsız, xəstə, yaşlı kim var imiş – hamısını rus komandanının əmri ilə bir neçə saat içərisində

şəhid etmişdilər” [3, s.22]. Yaşlı adam söhbətinə coşqu və sevinclə yekun vurur: “Ey oğlum, siz murdar rusdan başqa, nə görmüşünüz, mən Kərbəlaya getdim, Osmanlıların paşalarını, valilərini, əsgərlərini gördüm, nə böyük varlıq. Ruslar onların yanında heç qalır. Əsgərlərinin tüfəngləri həp aynalı (Martin), o tüfəngdən bir neçə qaçaqda da gördüm” [3, s.22].

N.Şeyxzamanlı əsərdə xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizə və qəhrəmanlıq tarixində xüsusi yer tutan qaçaq hərəkətinin əsl mahiyyətini, məqsədini, eyni zamanda çar hökumətinin Qafqazda yeritdiyi mənfi siyasəti, qəsbkarların yerli əhaliyə qarşı amansız, qəddar münasibətini real, inandırıcı faktlarla təsvir etmişdir. Müəllif Dəli Alının timsalında cəsur, qəhrəman, humanist, milli adət-ənənələrə, andına sadıq, geniş dünyagörüşə, güclü məntiqə sahib, müdrik, sözü sənəti dəyərləndirməyi bacaran mükəmməl “qaçaq” obrazını yaratmağa nail olmuşdur. O, ağıllı tövsiyələri ilə “iki ailə, yaxud iki kənd arasında qan düşmənçiliyinə” son qoyur, hər zaman vicdanın səsi ilə hərəkət edir, “heç vaxt fənalıq yapmır”, Gəncədə ermənilərin törətdiyi qətləminin yatırılmasında mühüm rol oynayır. Knyazla görüşü, söhbəti, “Qaçaq Kərəm” tamaşası ilə bağlı fikirləri Dəli Alının zəngin həyat təcrübəsindən, saf mənəviyyatından, dərin zəkasından, möhkəm iradəsindən xəbər verir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Rus imperatoru Nikolayın göstərişinə əsasən sabiq Qafqaz valisi, knyaz Qalitsin bölgədə real təhlükəyə çevrilən, getdikcə alovlanmaqda olan qaçaq hərəkətinin qarşısının alınması, konkret olaraq Dəli Alı ilə görüşmək, onunla dil tapmaq üçün Gəncəyə gəlir. “Uzunboylu, cüssəli, zara-fətıl, komik təbiətli”, Qafqazda “dəli Knyaz” kimi ad çıxaran Qalitsin Gəncə ətrafındakı ilk görüşdəcə Dəli Alının əlini var gücü ilə sıxır, sonra ona gülüşməyi təklif edir. Dəli Alı knyaza deyir: “Sizlə heç gülüşmək istəmərim, zira, siz yüksək imperator ailəsinə mənsub bir knyazsınız. Siz Peterburqdan məni görmək üçün və tanımaq üçün buraya qədər gəlmisiniz. Siz mənim müsafirim sayılırsınız, burası mənim ana ölkəmdir. Hər nə qədər vücut idmanı etməmişəmsə, ancaq qol və barmaq idmanlarım tamdır. Mən sizə gülüşdə məğlub olمام, yüzdə-yüz sizi məğlub edərim. Ancaq istəmərim, adətimiz-ənənəmiz yalnız əziz qonağımızı

məmnun etmək, onunla xoş vaxt keçirməkdir. Knyaz Alının əlini buraxarkən: “Həqiqətən eşitdiyim kimi varsınız” [3, s.23]. Knyazla Dəli Alının sonrakı dialoqları da maraqlı, gərgin keçir: “Knyaz: “Qaçıqlıq həyatınızdan məmnun-sunuzmu?” Dəli Alı: “Bilmirəm, sizə necə cavab verim, həm məmnunam, həm də yox. Belə ki, hürr oluşum bir quş hürryyəti kimi bənzərsiz və gözəldir. Geri qalan həyatım qorxu və zorluq içərisindədir. Quşun qorxusu ovçudandı, bizimki isə sağını-solunu istila qorxusu içərisində yaşadan, dünyaya meydan oxuyan Rusiya imperiyası idarəsindədir”. Knyaz: “Bu qorxunc həyat sizdə bezginlik yaratdırmı? 14 ilə qədər uzun bir qaçaqlıq həyatı əsnasında əfv edilə biləcəyinizi heç düşündünüzümü?” Dəli Alı: “Bağışlanacağıma ümidim yoxdur, ancaq bir neçə dəfə vasitə taparaq hökumətə söylətdim, məni təqib etməsinlər, rus idarəsinə məndən nə fənalıq ola bilər? Hər işim yolunda, heç bir ehtiyacım yox, mən yalnız həyatımı qoruyuram, idarə arxama düşür, mən uzaqlaşmaq istəyirəm, onlar yaxamı buraxmırlar. Musadəmə (döyüş – A.T.) əsnasında bir neçə jandarm vurulur, qəbahət rus idarəsindədir” [3, s.24]. Dəli Alı knyazın suallarına təmkinlə, düşünülmüş, ağıllı, məntiqli cavablar verir. O, knyazın “Nə üçün sizə dəli deyirlər, çox ağıllı və məqbul danışırırsınız?” – sualını da eyni şəkildə tutarlı cavablandırır: “Hər halda ağla sığmayacaq, hövsələnin almayacağı, qeyri-bərabər bir gücə malik qüvvəyə qarşı çıxıb onları bozğuna uğratmamı ağıl karı (ağla sığmayan – A.T.) üçün demiş olurlar [3, s.23].

Dəli Alı ilə görüşdən sonra, rus generalı həmsöhbətinin sıradan biri olmadığını dərk edir, onu çox sevdini, Peterburqa qayıdan kimi çardan onun əfv olunmasını rica edəcəyini bildirir. Bu hadisənin üstündən bir həftə keçir, Dəli Alının Peterburqdan əfv edilməsi xəbəri gəlir. Dəli Alı valiyə müraciətlə bildirir ki, əfv fərmanı tək cə mənə yox, bütün qaçaqlara şamil olmalıdır. Əks təqdirdə, mənim əfvimin heç bir mənası qalmaz, – deyir və yenidən qaçaqlarla dağlara üz tutur. Bu səhnə ilə N.Şeyxzamanlı Dəli Alıya xas xarakterin daha bir cəhətini – mərd, əhdinə, əqidəsinə sadıq, sədaqətli dost olduğunu qabardır...

N.Şeyxzamanlı Dəli Alını, həm də sözün təsirini, sənətin gücünü dərindən dərk edən, layi-

qincə dəyərləndirməyi bacaran insan kimi təsvir və təqdim edir. N.Şeyxzamanlı Tiflisdən gələn Köçəri adlı bir aktyorla “Qaçaq Kərəm” pyesini tamaşaya hazırladıqlarını, Qaçaq Kərəmi Köçərlinin, onun dostu Öməri özünün oynayacağını yazır. Tamaşadan sonra Nağı bəy Qaçaq Alıdan tamaşa haqqında təəssüratını soruşur. Qaçaq Alı, əvvəlcə, pyesin adına iradını bildirir, fikrini əsaslandırır. Sonra əlavə edir: “Mən Qaçaq Kərəmi görmədim, ancaq onu görənlərdən öyrəndim. Bir kərə Qaçaq Kərəm ucaboyle, heybətli bir adammış. Sizdə isə cocuq deyiləcək qədər ufaq-təfək birisi Kərəmi təmsil edir. ... buraya dəvət ediləndə mənə söylədiniz ki, Kərəmin qaçaqlıq həyatını canlı olaraq birisi təmsil edəcək. Doğrusu, çox düşünmüşdüm, Qaçaq Kərəmin həyatı və qəhrəmanlıqları hər Rus idarəsinə qarşı olmuşdur, bu necə canlandırılı bilinər!? Ruslar bunu xoş görürlərmi? Halbuki teatrda mücadiləsindən, qəhrəmanlıqlardan əsər görünür. Füqaralara yardım edərmiş, deyirsiniz, bu yardımı hər kəs edə bilər, ancaq hər yardım edən qaçaq ünvanını ala bilməz. Xoşuma gəlməyən bir şey daha gördüm. Qaçaq Kərəm diz çöküb bir qadına yalvarır, həm də ağlayır. Belə bir şey ola bilməz” [3, s.26].

Dəli Alının əfvindən iki il sonra knyaz yəni Gəncəyə – Dəli Alı ilə görüşə gəlir. Ceyran ovuna çıxır, müxtəlif yarışlarda, mərasimlərdə iştirak edirlər. Knyaz hər dəfə də Dəli Alının, onun ətrafındakıların hünərlərinə heyran qalır: knyaz atlı kazaklarla birlikdə ceyran ovlaya bilmir, Dəli Alı “beş atəşlə ceyranlardan üçünü vurur”, hədəfi nişan alma yarışında Dəli Alı beş atışla beş hədəfi sıradan çıxarır, qaçaqların hər biri bir atışla istəklərinə nail olur, bunu görən

kazaklar yarışdan imtina edir. Bütün bunları diqqət, həyəcan və heyərlə izləyən knyaz Qaçaq Alıya müraciətlə qadınlardan birinin bu yarışda iştirakının arzuladığını çatdırır. “Təbii, müsafirin arzusu yerinə yetirilməli idi. Həmmən qız qardaşı Zeynəbi çağırmış, müsafirin arzusunu ona bildirmiş. Zeynəb tərəddüdlə, qardaş, birdən isabət etdirəməm də müsafirə qarşı ayıb olar, demiş. Alı sərt bir əda ilə, nə söyləyirsən, necə isabət etdirəməzsən, səninlə mən eyni anadan doğulmadıqmı, deyə kəndisinə çıxışmış (danlamış – A.T.). Bunun üzərinə Zeynəb həmmən nişan alır” [3, s.14].

N.Şeyxzamanlı 1911-ci ildə siyasi mənzərəni şərh edərək yazır ki, dünya mətbuatı cahan müharibəsinin yaxınlaşdığından, Balkanlardakı gərginliyin artdığından yazır. Rus idarəsi Qafqazın “qarışıqlıqlara səhnə ola biləcəyindən, qaçaq hərəkətinin genişlənəcəyindən, qeyri-rusların istiqlal təmayüllərindən, sosialist cərəyanların birləşik bir cəbhə təşkil edərək taarrüza (üsyən, hücum – A.T.) keçməsinə əndişə duyur” və “alçaqca tədbirlərlə” əl ataraq, Dəli Alını pusquya salaraq ölümcül yaralayır. Ağır vəziyyətdə Gəncəyə gətirilən Dəli Alı onu ziyarət üçün gələnlərə deyir: “Rusların fitrətən alçaq olduqlarını bilirdim, fəqət, mən bu qədərini düşünməmişdim, demək ki, çarları da, knyazları da eyni fitrətdə məxluqlarmış! [3, s.15]

Yazının sonunda müəllif Dəli Alı haqqında bildiklərinin bunlardan ibarət olduğunu qeyd edir, ümid etdiyini bildirir ki, başqa yurddaşları Dəli Alının savaşı və qəhrəmanlıq dastanlarını daha ətraflı qələmə alacaq və gələcək nəsillərə yadigar buraxacaqlar.

Nəticə / Conclusion

Mühacirlərin “qaçaqlar” mövzusunda müraciəti səbəbsiz deyil. Qaçaqqların işğala, müstəmləkəçiliyə etirazı, üsyani ilə mücahidlərin sovet rejiminə qarşı ideoloji mücadiləsi forma, üsul və taktiki cəhətdən fərqli olsa da, məram, məslək nöqtəyi-nəzərindən üst-üstə düşür: Vətənimizdə işğalçıya, yadelli düşməne yer yoxdur! Mühacirət irsində “qaçaqlar” probleminin öyrənilməsi:

- məsələyə sovet hakimiyyəti illərində kommunist ideologiyası kontekstində ənənəvi yanaş-

manı inkar etmək, onun xalq hərəkəti kimi əsl mahiyyətini, məqsədini dərk etmək, dəyərləndirmək;

- mühacirət irsini, mətbuatını, onun toxunduğu mövzuları daha dərinləndirən, əhatəli araşdırmaq;

- mühacirət publisistikasının özünəxas cəhətlərini, mühacir müəlliflərin yaradıcılıq yolunu, onların əsərlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması baxımından etibarlı mənbələrdir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfəroğlu Əhməd. Azəri xalq ədəbiyyatında “Qaçaq Nəbi” dastanı. “Azəri Türk” məcmuəsi (№ 13 avqust 1928).
2. Cəfəroğlu Əhməd. Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri. “Azerbaycan Yurt Bilgisi” (№1-36. Sayılar, Birləşdirilmiş Tıpkıbasım), Ankara 2008, 1462 s., Türk Dil Kurumu Yayınları: 944. s.364.
3. Keykurun Nağı. Qaçaq. “Azərbaycan” (Ankara), 1959, №8-9 (92-93, s.17,18).
4. Keykurun Nağı. Qaçaq Dəli Alı. “Azərbaycan” (Ankara), 1962, №1-2-3, (121-122-123), s.21-25); №4-5-6 (124-125-126).
5. Keykurun Nağı. Qaçaq Nəbi. “Azərbaycan” (Ankara), 1960, №10-11(94-95, s.25-26; №12, s.11-12).
6. Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Xalqın müsəlləh müqaviməti nəyi ifadə edir. “Odlu yurd” dərgisi. İstanbul, 2014, 2 cildə, I cild, 742 s. Giriş-Tıpkıbasım- İndeks, Hazırlayan A.Ergun Çinar, 1930, №2 (14), s.652.
7. Məhəmmədzadə Mirzə Bala “Gəncənin 150-ci süqutu ildönümü”, “Azərbaycan yurd bilgisi” №37, Azərbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, Sayı 1-37 (Tıpkıbasım), №37, s.2-10).
8. Səlim Rəfiq “Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı” dastanı”, “Azərbaycan yurd bilgisi” №23, “Azərbaycan yurd bilgisi” Azərbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, Sayı 1-37 (Tıpkıbasım), №23, 415, 419).

Тема «беглецов» в наследии Наги Шейхзаманлы

Абид Тахирли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: abid_tahirli@mail.ru

Резюме. Наги Салех оглу Шейхзаманлы (Наги Кейкур, 1883 – Гянджа, 1967, Стамбул), один из создателей Азербайджанской Демократической Республики, глава Организации борьбы с контрреволюцией (ОБК) (нынешней Службы госбезопасности), известный публицист, и в эмиграции ведущий своим пером борьбу за независимость нашей страны. Наряду с мемуарами, цикл его статей, посвящённых движению беглых в Азербайджане, его целям, жизни и воззрениям их предводителей с точки зрения идеи, тематики имеет немалое значение, определяющее их актуальность, и представляет ценные образцы эмигрантского литературного наследия в различных идейных, художественных аспектах. В статье работы публициста «Беглые», «Гачаг Наби», «Гачаг Бесстрашный Алы» исследуются в ракурсе современных требований, и в результате делаются соответствующие научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: эмигрантская публицистика, борьба за независимость, Наги Шейхзаманлы, «Беглые», «Гачаг Наби», «Гачаг Бесстрашный Алы»